

Jaroslawa Iwczenko

Diabeł we frazeologii polskiej i rosyjskiej : motywy główne

Acta Polono-Ruthenica 14, 385-396

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jarosława Iwczenko
Olsztyn

Diabeł we frazeologii polskiej i rosyjskiej: motywy główne

Znaczącym elementem każdej kultury jest religia. Potocznie religie dzieli się na „prymitywne”, lokalne i tzw. światowe. Wśród narodów słowiańskich obecnie dominuje chrześcijaństwo, należy jednak zaznaczyć, że utrwalona w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian jego ludowa odmiana widocznie różni się od wersji kanonicznej. Dysonans ten jest pochodną kompilowania przez nową religię w życiu codziennym naszych przodków dwóch światopoglądów – chrześcijańskiego i pogańskiego. Przykłady kontaminacji wyobrażeń chrześcijańskich i przedchrześcijańskich, obecnych w słowiańskich mitologiach, są bardzo liczne, a najbardziej widoczne w odniesieniu do postaci: przykładowo, święci przyjęli cechy duchów pogańskich, archaniołowie – bogów, a dobrze wszystkim znany diabeł połączył w sobie cechy mnóstwa drobnych biesów.

Diabeł w mitologii ludowej Słowian zajmuje jedno z miejsc centralnych. Zestaw związanych z nim wierzeń jest tak rozbudowany, że niektórzy badacze mówią o istnieniu osobnego tekstu diabła – tekstu w sensie semiotycznym. Tekst ten nie ma charakteru ciągłego i daleko mu do konsekwencji, scalają go jednak powtarzające się motywy o charakterze uniwersalnym i lokalnym, bardziej lub mniej znaczące i obecne w różnych formach tekstów¹. Motywy te do dnia dzisiejszego występują w języku potocznym, zwłaszcza w postaci frazeologizmów i przysłów. Podejmijmy więc próbę przyjrzenia się, na ile ludowe wyobrażenia o diable nadal występują w polskich i rosyjskich kliszach językowych.

W zestawie wierzeń o diable wydzielić można trzy motywy nadrzędne:

1. Diabeł antropomorficzny.
2. Diabeł jako przedstawiciel „tamtego” świata.
3. Diabeł w kontekście chrześcijańskim.

Należy jednak pamiętać, że niektóre motywy kontaminują się i mogą być zakwalifikowane do kilku grup jednocześnie.

1 Е. Л. Березович, И. В. Родионова, „Текст черта” в русском языке и традиционной культуре: к проблеме сквозных мотивов, [w:] *Между двумя мирами: Представления о демоническом и потустороннем в славянской и еврейской культурной традиции*, Академическая серия. Вып. 9, Москва 2002, s. 7–44.

1. Diabeł antropomorficzny

Ta grupa wydaje się być najmniej rozbudowaną. Zaliczane są do niej jednostki frazeologiczne² obrazujące diabła i jego tryb życia podobnie do ludzi, i w ten sposób eksplikujące antropocentryzm postrzegania świata przez człowieka. Zawierają one m.in. informacje dotyczące wyglądu diabła, jego płci, układu rodzinnego oraz życia codziennego postaci mitologicznej.

Przypuszczalne zróżnicowanie płciowe zostało odnotowane w obu językach, w polskim w formie „diablica”: *co diablica zarwie, tego i diabeł nie wydrze* [NKPP, t. 1, s. 426], w rosyjskim w formie *чертовка* i *шуйиха: чёрная как чертовка* [ССРЯ, 485], *путь, как шуйиха* [СППП, 122]. Przywołany kontekst i podobne jednostki frazeologiczne nie wystarczają jednak, żeby udowodnić faktycznie istniejący podział, ponieważ określenia te mogły odnosić się do żony diabła, który wchodził w związki ze zwykłymi kobietami, a diablicami w Polsce tradycyjnie nazywano czarownice.

Zgodnie z tekstami innych gatunków wizja ludowa przedstawia diabła głównie w postaci człowieka z elementami zoomorficznymi. We frazeologii natomiast na korzyść antropomorficzności diabła przemawia najbardziej odwzorowanie w jego trybie życia cech układu rodzinnego ludzi oraz ich codziennej rutyny. Podobnie jak człowiek diabeł ma zatem rodzinę, stąd też wzmianki o diablach w różnym wieku – logiczne, że ojciec bądź matka są starsi od dzieci: pol. *mina jak u diablego syna* [NKPP, II, s. 89], ros. *к чертовой бабушке* [ФСРЯ, 524], *вымазаться как чертёнок* [ССРЯ, 485], w rodzinie może być kilkoro dzieci: pol. *rodzona siostra Lucypera* [NKPP, II, s. 320], ros. *сам черт не брат* [ФСРЯ, 519]. Polskie młode diabły nie mają zarostu: *czart młody, bo jeszcze bez brody* [NKPP, I, s. 354].

Na co dzień diabły uprawiają rolę: pol. *czego czart nie orał, tego siać nie będzie* [NKPP, I, s. 354], ros. *где черт не сеял, там и не пожнет* [ПРП, 181] oraz wykonują inne charakterystyczne dla mieszkańców wsi czynności: pol. *na raniczu diabeł groch młócił* [NKPP, III, s. 553], ros. *эта мельница – только черту табак молотить* [ПРП, 470]. Po robocie należy odpocząć, w tym zakresie polskie diabły preferują tańce: pol. *tańczy koło niego jak bies na doświciu* [NKPP, III, s. 505], a rosyjskie – gry: ros. *на перекрестке черту яйца катают, в свайку играют* [ПРП, 932].

² Dalej w celu uniknięcia powtarzania się termin „jednostka frazeologiczna” odnosi się tak do jednostek frazeologicznych w ujęciu ścisłym, jak i do przysłów.

Na antropomorficzną postać diabła wskazuje dodatkowo tradycja przedstawiania diabła jako obcokrajowca. W Polsce przybiera on głównie postać Niemca, w rosyjskim obcość jest eksplikowana m.in. przez elementy diabelskiego pojazdu, który posiada dyszel: ros. у антихриста дышлавая колесница [ИПН, 47] – według słownika Dala element nietypowy dla wozów rosyjskich³.

2. Diabeł jako przedstawiciel świata chtonicznego

Dyszel jako element diabelskiego wozu w języku rosyjskim, jak również diabeł Niemiec w polskim – nie są elementami przypadkowymi, odbiegającymi od ustalonej normy. Jest ich o wiele więcej, a powodem tego jest założenie, że diabeł reprezentuje świat człowiekowi obcy – świat chtoniczny. Zaświaty są przeciwieństwem świata żywych, swoistym antyświatem, w którym rządzą antynormy – oczywiście, względem ludzi.

Ta „nienormalność” diabła w najbardziej ewidentny sposób ujawnia się w jego wyglądzie. W ogólnie antropomorficznej postaci często występują elementy zoomorficzne – posiada rogi, ogon, w języku polskim są wspomniane dodatkowo pazury: *słówka jak aniołka, a pazurki jak diabła* [NKPP, III, s. 243]. Źródłem tego należy doszukiwać się w kojarzeniu w świadomości mitologicznej świata chtonicznego ze światem natury, który nie jest podporządkowany człowiekowi i nie jest przez niego zagospodarowany. Dlatego większość demonów posiada cechy zoomorficzne, a diabeł potrafi przybierać postać różnych zwierząt.

Nie mniej widoczna jest asymetryczność ciała postaci mitologicznej: ma hipertroficzne narządy mowy: pol. *poszedł do diabła w zęby* [NKPP, I, 435] ros. *кусать как черти* [Бойц., 141], *схватить зубами как чёрт* [ССРЯ, 483] – implikowane tu są przekazy ludowe o możliwości zostania przez diabła połkniętym, popularne są wzmianki o jego utykaniu. Jedno z określeń diabła w języku rosyjskim wprost nawiązuje do tej cechy – *анчутка беспятый*⁴. Rosyjski diabeł ma fryzurę w postaci wydłużonej kępki włosów bądź odpowiednio uformowaną głowę, stąd wywodzi się kolejne rosyjskie określenie tej postaci mitologicznej: *шшии* oraz deminutywy *шшиок, шшиочек*⁵. U narodów słowiańskich także kolor jego skóry jest odmienny – czarny, chociaż równie dobrze może to być zwykły

³ Дышло, [w:] В. И. Даль, *Словарь живого великорусского языка*, [online] <www.oval.ru/dal/7606.html> dostęp 30.09.2009.

⁴ О. Черепанова, *Мифологическая лексика русского Севера*, Ленинград 1983, s. 66.

⁵ Н. Толстой, *Каков облик дьявольский*, [w:] Н. И. Толстой, *Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике*, Москва 1995, s. 261.

brud, charakterystyczny dla przypisywanych diabłu tradycyjnych miejsc zamieszkania – bagna i piekła. Jednakże polska frazeologia podkreśla przy tym, że *aniółowi lechko białym być, ale diabła trudno mydłem myć* [NKPP, I, s. 21], czyli albo ten brud jest wyjątkowy, albo jednak czarny to naturalny kolor diabła. Wspomniane wyżej cechy po zsumowaniu nie dodają diabłu urody – jest bardzo brzydki, co prawda według danych polskich staje się taki dopiero z wiekiem, a młody diabeł jest nawet urodziwy: *i diabeł był ładny, póki był młody* [NKPP, I, s. 430]. Asymetria pojawia się też w ubiorze diabła – według polskich jednostek frazeologicznych jego odzieniu brakuje pewnych elementów, takich jak guziki lub rękawy: *masz diable kaftan, tylko sobie guziki przyszyj* [NKPP, I, s. 432], *masz diable kaftan i to bez rękawów* [NKPP, I, s. 432]. Według danych rosyjskich nie potrafi dobrać elementów ubioru zgodnie z sytuacją: *все люди, как люди, один черт в колпаке* [ИПН, 455, 681], gdyż według W. Dala kołpak używany był zazwyczaj jedynie w domu lub do snu (w odróżnieniu od polskiego znaczenia, rosyjski kołpak nie jest futrzany czy obszyty futrem, a tkany lub dziany)⁶. Szczegóły odnoszące się do życia codziennego postaci mitologicznej też wskazują na jego „odwrotność”: np. diabelski pokarm nie jest jadalny dla człowieka, spożywa on istoty chtoniczne – owady w polskim i psy w rosyjskim.

Diabłu właściwa również „asymetria wewnętrzna”, czyli jego cechy charakteru nie zgadzają się z zestawem typowym dla ludzkich standardów. Jest złośliwy: pol. *nie drażnij czarta, bo przedtem zły* [NKPP, I, 354], ros. *злой как черт* [ССРЯ, 483], fałszywy: pol. *Żyda tylko diabeł oszuka* [NKPP, III, s. 989], ros. *лукавый как бек* [Ог., 46], cheiwy: pol. *ty cudzego szczypty, a diabeł twego garścią* [NKPP, I, s. 341], ros. *скуп как черт* [ССРЯ, 483], uparty: pol. *uparty jak diabeł* [NKPP, III, 592], ros. *упрям как карамышевский черт* [ССРЯ, 483]. Posiada on zdolności nadprzyrodzone – jest wszystkowiedzący, potrafi przeniknąć do przestrzeni zamkniętej, przemieszcza się wyjątkowo szybko. Z tym ostatnim konotuje się motyw charakterystycznego dla diabła wirowania, a zatem diabła w młynie oraz diabła w postaci wirów powietrznych i wodnych.

Kolejnym sposobem pokazania odmienności postaci mitologicznej jest umieszczenie jej w przestrzeni niezagospodarowanej przez człowieka. Diabeł zamieszkuje przede wszystkim miejsca, które w świadomości ludowej kojarzą się z pograniczem pomiędzy światami, w pierwszej kolejności te związane z wodą: bagna (według kosmologii ludowej przez diabła właśnie stworzone): pol. *siedzi jak diabeł w bagnie* [NKPP, I, s. 431], ros. *правит, как черт болотом* [ИПН, 226], mosty: pol. *potrzebny jak diabeł w moście* [NKPP, II, s. 1036], ros. *черт ли нес*

⁶ *Колпа*, [w:] В. И. Даль, *op. cit.*

на дырявый на мост? [ИПН, 234], jamy w rzekach i jeziorach, nad którymi tworzą się wiry: pol. *jak nie ma wody bez diabła, tak nie ma biedy bez Żyda* [NKPP, III, s. 980], ros. *вертум, как черт в пучине* [ИПН, 257]. Wynika to z faktu, że woda siłą swoich właściwości fizycznych odzwierciedla świat rzeczywisty i w świadomości mitologicznej jest związana ze światem chtonicznym.

Jeżeli chodzi o łąd, diabła można spotkać na rozstajnych drogach, a też na samej drodze, z tym, że przemieszcza się w kierunku przeciwnym do ruchu człowieka. Dla kultury polskiej jednym z charakterystycznych miejsc pobytu diabła jest wierzba i to z nią jest związane jedno z jego polskich imion – Rokita. Natomiast jeden z rosyjskich gatunków diabła, a mianowicie *бес*, nie ma preferencji co do konkretnego drzewa – jest umieszczany generalnie w lesie. Biorąc pod uwagę wyraziste zróżnicowanie we frazeologii rosyjskiej biesa i diabła, można mówić, że *bies* jest bezpośrednią kontynuacją dawniejszych wierzeń o szkodliwych duchach leśnych i jest w taksonomii diabelskiej oddzielnym podgatunkiem.

Czas aktywności diabła przypada na godziny nocne, ciemności. Z tym związany jest jego strach przed piorunem: pol. *chowa się jak diabeł od pioruna* [NKPP, I, 290], ros. *бегаем от дома, бьдмо черт от громы* [ИПН, 591], który tę ciemność nagle rozjaśnia i fakt, że z pianiem koguta, symbolizującym poranek, diabeł traci swoją moc.

Wiele motywów, charakterystycznych dla postaci diabła w kontekście zaświatów, związanych jest z kultem zmarłych. Zacząć należy od funkcji opiekuńczych, które diabeł pełni w stosunku do ludzi. Pomaga im w czynnościach codziennych, zwłaszcza kołysze dzieci, opiekuje się bydłem, a szczególnie chętnie końmi – czynność typowa dla ducha domowego, geneza którego wywodzi się z wierzeń o duchu-przodku. Z tym ostatnim konotują się wzmianki o owocnych kontaktach seksualnych diabła z ludźmi: u ich podstaw leżą mity o zapłodnieniu kobiety przez totem bądź ducha przodka. W kontekście zaświatów nieprzypadkowe są liczne napomknienia określające diabła jako stryjka, wujka, ojca etc., często w kontekście przechodzenia duszy na tamten świat – sygnalizowanie więzi rodzinnych z diabłem powinno na zasadzie kumoterstwa zagwarantować tam duszy lepsze warunki pobytu. Duch przodka pełni również funkcję przewodnika do innego świata.

Ze światem zmarłych wiąże się pozornie chrześcijański wątek o opętaniu człowieka przez diabła – po śmierci człowieka jego duch, który nie przeszedł w zaświaty, dąży do powrotu i uzyskania nowej powłoki cielesnej. Do powtórnego ucieleśnienia nawiązuje zakaz wzywania diabła po imieniu, gdyż w świadomości mitologicznej imię nadaje istocie bezcielesnej fizycznych kształtów. Zgodnie z polskimi przekazami diabeł nie posiada duszy, bo przyjmując założenie, że pochodzi od zmarłych, sam nią jest. O jego przynależności do świata chtonicznego

świadczy też to, że diabeł się nie śmieje. Jak wskazał W. Propp, badając bajkę o księżniczce, która się nie śmieje, w mitologii śmiech jest cechą określającą przynależność do świata żywych w przeciwieństwie do zaświatów⁷. W większości jednostek frazeologicznych, gdzie występuje śmiejący się diabeł (pol. *śmieje się jak diabeł na kępie* [NKPP, I, 431], *śmieje się jak diabeł w konopiach* [NKPP, I, 431, ros. *хохотать как дьявол* [ССРЯ, 113]), dodatkowo określa się miejsce i jest to lokatywność na obszarze rzeczywistej przestrzeni geograficznej. W przeciwieństwie do niej diabeł nie śmiejący się znajduje się w przestrzeni mitologicznej, przeznaczonej dla zmarłych.

Niektóre wykonywane przez diabła czynności nawiązują do wierzeń o duchach wywodzących się z kultu zmarłych i zamieszkujących różne typy przestrzeni – wspominanych już wyżej duchów leśnych i domowych oraz wodnych. Duchy domowe oprócz wykonywania czynności opiekuńczych mogą także szkodzić, np. dusić człowieka we śnie, a te zamieszkujące pustki – mylić ludziom drogę, straszyć, gonić i topić. Wszystko to w wyniku kontaminacji mitologii chrześcijańskiej i przedchrześcijańskiej znalazło się na liście typowych czynności diabelskich. Duchom należał się szacunek, i to również zostało przeniesione na zasady komunikowania się z diabłem.

W kontekście opozycji świata chtonicznego i ludzkiego, w motywach związanych z diabłem pojawia się wątek chaosu jako przeciwieństwa kosmosu ludzkiego bytu. Jak wspomniano powyżej, stosunki rodzinne diabłów wyobrażano sobie podobnie jak te w świecie ludzi. We frazeologii można również dopatrzeć się przekazów o istniejącej wśród diabłów hierarchii, a także o ich zróżnicowaniu gatunkowym. Tak o tym pisał W. Mokijenko: „fantazja ludowa przeniosła na świat diabłów wiele cech społeczności ludzkiej, wypracowawszy cały system stosunków hierarchicznych, «diabelską» listę rang, według której im mniejszy bies, tym bardziej zobligowany do posługi i dogadzania. Stąd wywodzi się przerośnięte znaczenie rosyjskiego związku *рассыпаться мелким бесом* – starać się jak najbardziej dogodzić, sypać uprzejmości”⁸. Podobny wątek mamy w pol. *mniejsi diabli zawsze się większego muszą bać diabła* [NKPP, I, 433]. Innym uzasadnieniem pozycji społecznej diabła jest jego wiek: ros. *старого черта да поднеп бес* [ППН, 355]. Poprzez odpowiednie zachowanie się biesów wobec szatana: ros. *сбирайтесь, бесы, сатана-то здесь!* [ППН, 772] oraz czarta: ros. *старова черта да поднял бес* [СППП, 143] we frazeologii rosyjskiej pośrednio wskazano na podporządkowanie biesów wszystkim pozostałym diabłom.

⁷ В. Я. Пропп, *Фольклор и действительность*, Москва 1978, s. 180–184.

⁸ В. М. Моккиенко, *Образы русской речи: историко-этимологические и этнолингвистические очерки фразеологии*, Ленинград 1986, s. 174–175.

Podstawę do określenia istniejących wśród diabłów różnic gatunkowych tworzą jednostki frazeologiczne, w ramach których występują nazwy synonimiczne: pol. *bij diabła aż go czarci wezmą* [NKPP, I, 425], *nie trzeba bratać diabła z szatanem* [NKPP, I, 434], ros. *бес пришел, сатану привел, чертением наплодил, дьявола в кумовья зовет* [ПРН, 772], *всех чертей знаю, одного сатану не знаю* [ПРН, 773]. Jednak ogólny obraz społeczeństwa diabelskiego we frazeologii polskiej i rosyjskiej opiera się bardziej na idei infernalnego chaosu, całości składającej się z mało różniących się części. W odróżnieniu od wyższej sfery systemu religijno-mitologicznego, mitologia niższa nie posiada precyzyjnie określonego układu i wyrazistej hierarchii. Motyw kontinuum sił diabelskich ujawnia się w ich zbiorowości, dla której ważniejsza jest przynależność diabłów do jednego gatunku i która uwypukla się poprzez brak przeciwstawień ilościowych. Spójność tych postaci mitologicznych odzwierciedliła się również w ich względnym ujednoczeniu w ramach frazeologii i żadne różnice tej koherencji nie zmieniają: pol. *jaki diabeł jeden, taki diabeł dwa* [NKPP, I, 431], *jaki diabeł warzony, taki i pieczony* [NKPP, I, 431], *jeden diabeł podobny do drugiego* [NKPP, I, 431], ros. *один черт* (w sposób jednakowy) [СППП, 80], *бур черт, сер черт, все один бес* [ПРН, 854].

Chaos obecny jest również w konotowaniu diabła z głośnym i nieprzyjemnym dźwiękiem – w przeciwieństwie do muzyki, którą tworzą dźwięki uporządkowane. Utrwaliło się to w związkach, w których diabeł do muzykowania wykorzystuje przedmioty do tego nie przeznaczone: pol. *ksiądz w dzwon, a diabeł w klepadło* [NKPP, II, 231], *jeden dzwoni w dzwon Panu Bogu na chwałę, drugi dzwoni w blaszkę diabłu na pociechę* [NKPP, I, 167], ros. *черт в ладоши не клепал* [СППП, 80]. Język rosyjski notuje szmer powodowany przez diabła: ros. *шешелиться как бес* (o grzebiącym się i szumiącym przy tym człowieku) [СППП, 87]. Z chaosem konotuje się również uszczegółowiony we frazeologii fizjologiczny akt defekacji: pol. *diabeł się nie wysra na małą kupę, jeny na wielką* [NKPP, I, 428], *bogatemu diabli do kieszeni srają* [NKPP, I, 125], ros. *нечем черту срать, дакъ кремнемь* [СППП, 143], *как черт насрал травы* (o szybkim rozrastaniu się chwastów) [НОС, 12, 54].

Podsumowując wątek chaosu w kontekście diabła, wskazać należy, że diabeł zakłóca właściwy porządek bytu. Może skłócać ludzi: pol. *a co diabeł robi: stare wdowy liże, dzieci smoli, małżeństwa kłóci* [NKPP, I, 425], *czart zawsze kłótnie i warchoły sieje* [NKPP, I, 354], ros. *бог дал родню, а черт вражду* [ПРН, 261], *спутал черт свадьбу, да сам и тягу* [ПРН, 689], budzi dzieci: pol. *bogaczowi i diabeł dziecko zakołysze, a biedakowi obudzi* [NKPP, I, 125], przeszkadza w pracy, wywołując niechęć do niej: ros. *послал бог работу, да отнял черт охоту* [ПРН, 503].

3. Diabeł w kontekście chrześcijańskim

Na następną grupę motywów składają się wątki o charakterze chrześcijańskim. Na początku należy zaznaczyć, że we frazeologii m.in. utrwaliła się chrześcijańska wersja pochodzenia diabła – są to ponoć upadłe anioły. Biblijne konotacje obecne są również w niektórych nazwach diabła: *szatan*, *Lucyfer*, *Belzebub* dla języka polskiego, *camana* oraz *ahmuxpucm* dla rosyjskiego.

We frazeologii diabeł jest na różne sposoby przeciwstawiany Bogu. W polskich jednostkach frazeologicznych nadmienia się o aktywności diabła w czasie niektórych świąt religijnych – są to Zielone Świątki, Wniebowstąpienie, św. Jana, Przemienienie Pańskie oraz zapusty. Podobnie jak Bóg, diabeł jest demiurgiem: stworzył wóz, muzykę, tańce, alkohol, według Polaków stworzył miasto i frymarki, kozę, wilka, muchy oraz tabakę, według Rosjan – wieś i zróżnicowanie społeczne, jest również „ojcem” Mołdawian i Tatarów. Część jego poczynań jest nieudaną próbą naśladowania Boga (muchy zamiast pszczoł, koza zamiast krowy, wilk zamiast psa), inne bez boskiej ingerencji są nieużyteczne – jak np. wóz lub młyn.

Kolejne przedsięwzięcia przeciwstawiają diabła Bogu na poziomie sacrum vs. profanum: tak karczma jest przeciwstawiana kościołowi, w związku z tym picie alkoholu także odnosi się do sfery profanum, diabelskie klepanie oraz świecka muzyka – tej kościelnej. Jednym ze znaczących motywów grupy profanum jest związek diabła z erotyką. Powyżej wspomniano już o zapłodnieniu kobiet przez diabła w kontekście kultu zmarłych. Jednak to erotyka sprawia, że we frazeologii kobieta jest poniekąd utożsamiana z diabłem, a czasami nawet gorsza od niego. Miłość cielesna, w odróżnieniu od duchowej, jest uważana za jeden z ciężkich grzechów – pod spódnicą kobiety (czyli w miejscu skondensowanej kobiecości) chowa się diabeł. Kobieta często staje się narzędziem szatańskiej pokusy. W polskiej tradycji za diabelskie uważane są te śluby, gdy małżonków dzieli duża różnica wieku oraz wszystkie zawarte po drugim małżeństwie – gdyż prawdopodobnie jedynym logicznym uzasadnieniem dla nich było pragnienie płciowe, a zatem interwencja diabła. Erotyką są przesiąknięte sabaty diabłów i czarownic. Oprócz stosunków jako takich, które odbywały się w ich trakcie, związek diabła z erotyzmem podkreśla się poprzez falliczną symbolikę środków transportu udających się na sabat czarownic⁹. Erotyczna jest również symbolika piszczalki, na której gra diabeł¹⁰.

⁹ J. Adamowski, *Droga na lysogórski sabat czarownic*, „Literatura Ludowa” 2000, nr 3, s. 23–35.

¹⁰ D. Wężowicz-Ziołkowska, *Miłość ludowa. Wzory miłości wieśniaczej w polskiej pieśni ludowej XVIII–XX wieku*, Wrocław 1991.

Za diabelskie uważa się bogactwo, które konotuje motyw skarbów strzeżonych przez diabła. Związek postaci mitologicznej i bogactwa jest całkiem logiczny ze względu na ludzką psychologię i naturalne pragnienie, aby bez wysiłku stać się bogatym. Wiadomo, że w warunkach dawnej wsi (gdzie przeważnie funkcjonowały analizowane wyobrażenia) życie wymagało codziennej pracy, która nie zawsze skutkowała nadmiarem owoców. Z obserwacji wynikało, że jedynym sposobem szybkiego osiągnięcia dostatku jest uzyskanie go w sposób nadprzyrodzony. Nie-naturalne bogactwo musiało więc przynależeć istotom nadprzyrodzonym. Jednocześnie diabeł w danych polskich występuje jako narzędzie sprawiedliwości społecznej – odbiera dobra zdobyte w nieodpowiedni zdaniem przeciętnych ludzi sposób (np. podatki).

Przeciwstawiający się Bogu diabeł jest bezpośrednio związany z pojęciem grzechu i kary. Stanowi ucieleśnienie grzechów, co wynika z jego charakteru – jest pyszny, złośliwy, chciwy. Głównym celem jego poczynań jest nieśmiertelny wędług chrześcijaństwa pierwiastek człowieka – dusza. Jednym z podstawowych typów diabelskiej działalności jest sprowadzanie człowieka na drogę grzechu, inaczej mówiąc – pokusa. Diabeł spisuje grzechy i wymierza odpowiednią karę. W związku z tym dla diabła chrześcijaństwo wyznacza specjalny typ przestrzeni – piekło, gdzie karze on potępione dusze, korzystając przy tym z takich narzędzi jak widły i ożóg. Z ludowym obrazem piekła związane są stałe skojarzenia z węglem (np. u Rosjan diabeł jeździ w koszach na węgiel, w polskim uważa węglarza za „swego”, jest okryty sadzą).

Grzesznicy często są adresatami działań postaci mitologicznej: diabeł nie zabiera graczom wygranej z tego powodu, że gry hazardowe zostały przez niego wymyślane i nie są właściwym sposobem zdobycia bogactwa. Lubi też pijaków, bo pod wpływem alkoholu łatwiej ulegają innym diabelskim pokusom.

Jak widać, diabeł wcale nie jest postacią wobec człowieka życzliwą, zatem stosowane są przeciw niemu wszelakie apotropeje, przedmiotowe oraz akcjonalne. Najczęściej wymieniane we frazeologii są atrybuty liturgiczne czy ogólnie chrześcijańskie oraz symbolizujące Boga. W związku z powyższym diabeł boi się krzyża: pol. *diabeł się krzyża boi* [NKPP, I, 428], ros. *бояться кого, чего как черт креста* [ССРЯ, 482]. Ze znakiem krzyża związany jest zakaz krzyżowania nóg, wyjaśniany przez następującą jednostkę frazeologiczną: pol. *niech każdy się strzeże nogi na krzyż założyć: złęknie się bowiem diabeł i przyśni się* [NKPP, II, 632]. Diabła można przegonić za pomocą obrazu: pol. *nie bądź jako mnich w Częstochowie, co ciągle diabłów wygania* [NKPP, I, 374]. Skutecznym środkiem odstraszającym jest także woda święcona: pol. *zmyka jak diabeł przed święconą wodą* [NKPP, III, 728] oraz kadzidło: ros. *бояться как черт ладана* [СФСРЯ, 190].

Jak już wspomniano na wstępie, na przykładzie diabła łatwo dostrzec kontaminację motywów o odmiennej genezie, które mieszają się ze sobą nawet w obrębie jednego kontekstu minimalnego. W miarę przejrzyście motywy główne dzielą się na chrześcijańskie i pozostałe. Kontaminacji uległy wszystkie grupy: jeżeli chodzi o połączenie motywów antropomorficznych z chronicznymi, to diabeł ukazuje się w postaci obcokrajowca; z jednej strony diabły mają rodzinę, z drugiej – są jednolitą niezróżnicowaną masą. Natomiast chrześcijańska opozycja Bóg vs. diabeł odpowiada tradycyjnemu aksjologicznemu przeciwstawianiu dobra złu, swego – obcemu, tego – tamtemu. W ten sposób diabeł chrześcijański i przedchrześcijański duch zmarłego, utożsamiający coś obcego, a przez to wrogiego i szkodliwego, stają się postaciami jednego rzędu. Niejednoznaczny jest także motyw opętania ludzi przez diabła: z jednej strony znany jest biblijny wątek o wypędzaniu diabłów z opętanego, z drugiej zaś jego korzeni można się doszukiwać w wyobrażeniach o duszach, które nie przeszły w zaświaty, a zatem powracają na ziemię, szukając ucieśnienia.

Niektóre z przejawów diabelskich zdolności również są ściśle związane z wątkami chrześcijańskimi: te nadprzyrodzone okazują się niezwykle przydatne podczas kuszenia człowieka do grzechu. Kilka warstw ma też motyw związku diabła z bogactwem, który konotuje skarby chronione przez diabła, i na który z czasem prawdopodobnie nałożyły się też motywacje chrześcijańskie: człowiek ma zapracować na swój chleb w pocie czoła, w związku z tym uczciwość i bogobojność są identyfikowane z biedą, bogactwo kojarzy się z grzechem, a poprzez takie pośrednictwo – z diabłem. Podobnie jest z kłótnią: oprócz tego, że stanowi przeciwieństwo porządku, jest niezgodna z etyką chrześcijańską i dlatego związana z diabłem. Podwójna czy może raczej kilk wymiarowa jest motywacja związku diabła z erotyką – jak wspomniano, w chrześcijaństwie miłość cielesna poza ustalonymi regułami jest grzechem, a korzeniami sięga przedchrześcijańskiego kultu zmarłych. Kult zmarłych stał się również powodem, dla którego zwracanie się do diabła jako do członka rodziny może ewentualnie polepszyć pobyt w chrześcijańskim piekle.

Zamiłowanie diabła do świeckiej muzyki na poziomie przeciwstawienia sacrum i profanum można porównać do typowego dla istot pochodzących z zaświatów hałasu i niezróżnicowanego nurtu dźwięków.

Na oddzielną uwagę zasługują motywy związane z przestrzenią. W tradycji ludowej piekło jest wyobrażane nie tylko jako miejsce odbywania pokuty, ale również jako przestrzeń przynależąca do obcego świata. Tu warto odnotować

spora dysproporcję wzmianek o piekle we frazeologii z komponentem diabeł w polskiej i rosyjskiej frazeologii – w tej drugiej są one pojedyncze. Porównując resztę motywów, znajdziemy znacznie więcej elementów wspólnych niż odmiennych, co pozwala wypracować kognitywną definicję¹¹ diabła na podstawie danych frazeologicznych. Otóż diabeł we frazeologii polskiej i rosyjski jest z pochodzenia upadłym aniołem, różni się pod względem wieku, wygląda jak człowiek z elementami zwierzęcymi (najczęściej ma rogi i ogon), utyka, ma hipertroficzne narządy mowy, ogólnie jest brzydki, jego ubiorom brakuje pewnych części; społeczeństwo diabelskie nie ma przejrzystej hierarchii oraz jest słabo zróżnicowane gatunkowo, diabły zakładają rodziny, a także nawiązują kontakty erotyczne ze zwykłymi kobietami; wykonują prace domowe, mogą pomagać lub przeszkadzać w codziennych, rutynowych czynnościach, bawią się na różne sposoby; zamieszkują głównie tereny przez człowieka nie zagospodarowane, preferując przestrzeń wodną lub piekło; z charakteru diabeł jest chciwy, hardy, uparty, fałszywy, posiada zdolności nadprzyrodzone; kusi człowieka do grzechu i wymierza należną karę, może opeętać, boi się atrybutów liturgicznych.

Takie podobieństwo obrazów diabła we frazeologii polskiej i rosyjskiej sugeruje, że kształtowały się one głównie na podstawie mitologii przedchrześcijańskiej, na której nawarstwiały się wątki chrześcijańskie, dlatego reprezentują przede wszystkim świat chthoniczny. Różnice udziałów chociażby komponentów *bies* i *piekło* we frazeologii polskiej i rosyjskiej świadczą, że wpływ chrześcijaństwa na obraz polskiego diabła jest większy niż dla rosyjskiego.

Źródła

NKPP – *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, pod red. J. Krzyżanowskiego, Warszawa 1969–1978, t. 1–4.

ССРЯ – Мокиенко В. М., *Словарь сравнений русского языка*, Санкт-Петербург 2003.

СППП – *Словарь псковских пословиц и поговорок*, составители. В. М. Мокиенко, Т.Г. Никитина, Санкт-Петербург 2001.

¹¹ W ujęciu J. Bartmińskiego definicja kognitywna to definicja zjawiska z punktu widzenia zwykłego użytkownika języka, która modeluje stały sens wiązany z danym zjawiskiem w powszechnej świadomości ludowej i utwalony w stereotypie tego zjawiska. Taka definicja przewiduje – gdy jest to możliwe – maksymalnie pełny opis nie tylko denotacyjnego komponentu znaczenia, ale i jego komponentu dodatkowego (konotacji), który często jest uwarunkowany ekstralingwistycznymi, kulturowymi czynnikami. Ramy definicji kognitywnej są otwarte, rozmyte, a podane cechy mogą odnosić się do swojej kategorii w większym lub mniejszym stopniu (przynależność gradacyjna). Zob. J. Anusiewicz, *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*, Wrocław 1994, s. 106–107.

- СФСРЯ – Жуков В. П., Сидоренко М. И., Шкляров В. Т., *Словарь фразеологических синонимов русского языка*, Москва 1987.
- ФСРЯ – *Фразеологический словарь русского языка*, составители Л. А. Войнова, В. П. Жуков, А. И. Молотков, А. И. Федоров., под ред. А. И. Молоткова, Москва 1978.
- ПРН – *Пословицы русского народа*. Сборник В. Даля, Москва 1957.
- НОС – *Новгородский областной словарь*, Вып. 1–12, Новгород 1992-1995.
- Бойц. – Бойцов С. А., *Устойчивые сравнения в брянских говорах. Приложение к канд. дис.*, Ленинград 1986.
- Ог. – Огольцев В. М., *Краткий словарь устойчивых сравнений русского языка*, Ижевск 1994.

Резюме

Черт в польской и русской фразеологии: основные мотивы

На основании фразеологических и паремиологических данных в статье представлены три группы мотивов, типичных для образа черта во фразеологии: антропоморфический черт, черт как представитель хтонического мира и христианский черт. Показано контаминацию мотивов каждой группы, а также сопоставлено образы польского и русского черта.

Summary

Devil in Polish and Russian phraseology: main motives

Basing on the phraseology and paremiology 3 groups of typical phraseological motives concerning devil are reviewed in the article. These are anthropomorphic devil, devil as a representative of chthonic word and Christian devil. The contamination of motives in each group is presented as well, also Russian and Polish devil's images are compared.